

Kiefer Ferenc

Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya

1. Brassai a magyar nyelvtudomány nagy újtói közé tartozott, sőt közülük talán a legnagyobb. Kortársai alighanem fel sem fogták gondolatainak jelentőségét, általános nyelvészeti fontosságát. Még azok sem, akik a nem egyszer heves szakmai vitákban az ő oldalán álltak. Századunk pedig már úgy tűnt, teljesen megfedkeznek róla, vezető nyelvészeink alig-alig említik. A magyar nyelvtudomány néhány szórványos hivatkozástól eltekintve nem vett róla tudomást. Leíró nyelvészeti kutatásaink a régi mederben haladtak, Brassai gondolatai nem hatottak rájuk termékenyítőleg.

Brassai értékelésében igazi fordulat csak akkor állt be, amikor az elméleti nyelvészeti kutatások kerültek előtérbe. Brassait az elméleti nyelvészet számára É. Kiss Katalin fedezte fel (É. Kiss 1981, 1982). Ma látjuk csak igazán, hogy milyen zseniálisan korszerű Brassai mondattani elmélete. E helyen nem feladatom, hogy Brassai mondattani elméletét bemutassam, megtette ezt már É. Kiss. Néhány, a jelen összefüggésben különösen fontos szempontot viszonyt megemlítenék. Brassai szerint (1860, 1863-65, 1885, 1888) a mondat ún. inchoatívumból és zömből áll, ezek közül csak a zöm elengedhetetlen része a közlésnek. A közlés két része különböző nyelvekben különbözőképpen válik el egymástól. A magyarban a kettőt a hangsúly révén választjuk el: a hangsúly általában a zöm első szótagjára esik. A franciában vagy az angolban az inchoatívum és a zöm megkülönböztetése a szórend segítségével történik. Az inchoatívum hordozza az ismert információt és ezzel előkészítő funkciója van. Szintaktikailag egy vagy több komplementumból állhat. A zöm tartalmazza az új információt.

A magyarban a szórend és a hangsúly szorosan összefügg egymással. A szórend titka abban rejlik, hogy a magyar mondatban az ige előtti szót (ritkábban magát az igét hangsúlyozzuk).

Brassai 'felfedezi' tehát az aktuális mondattagolást, és gondolatai a Prágai Iskola funkcionalista nézőpontját vetítik előre. „... amikor mondunk vagy beszélünk valamit, mindannyiszor más valakinek mondjuk vagy beszéljük. Annál fogva a beszédre való vizsgálódásainkban ezt a dialogikus viszonyt untalan szemmel kell tartanunk, úgy, hogy mondó és halló mintegy előttünk álljanak egyaránt. [...] a mondat szavaival jelölt eszmék: a) tudottak, b) nem tudottak. [...] Természetes tehát, hogy arra az eszmére hívja fel a halló figyelmét különösen a mondó, a melyet nem tudottnak teszen fel a hallónál, következőleg az azt jelölő szót accentuálja.” (Brassai 1888 : 21). Erre a gondolatra valamivel később még egyszer visszatér: „A mondat természete szerint a mondó újságolni akar a hallónak: ez áll; de az is áll, hogy újságát tisztán meg akarja értetni vele. [...] a megértés eszköze pedig az, hogy az újat a régire alapítsuk. [...] a mondat súlytalan részei a súlyosaknak, a tudottaknak gondoltak a nem tudottaknak alapul, bevezetésül, előre készítésül, feltételül szolgálnak.” (Brassai 1888 : 29)

2. A Prágai Iskola nyomán (Sgall-Hajičova-Benešova 1972) kétféle tagolást különböztetünk meg: (a) a Fókusz-Háttér (röviden: FH) tagolást, ahol a fókusz az adott kontextusban fontos információ kiemelésére szolgál, és a Topik-Comment (röviden: TC) 'pszichológiai alany'/ 'pszichológiai állítmány' Gabelentz-i megkülönböztetésén alapul: a Topik az állítás alanya ('amiről valamit állítunk' - amely nem szükségképpen azonos a grammatikai alannal), a Comment pedig az, amit erről a valamiről állítunk.

A FH tagolásra alkalmazható a kérdő mondat tesztje:

(1) (a) *Kire féltékeny a férjed?*

(b) *a férjem a kutyámra féltékeny.*

Az (1b) mondatban a *kutyámra* a fókusz és a *férjem (vkire) féltékeny* a háttér. Ugyanakkor a TC-tagolás szempontjából a *férjem* topik, a többi a comment. A fókusznak és a topiknak szintaktikailag meghatározott pozíciója van a magyarban és a magyarhoz hasonló nyelvekben. (É. Kiss 1987)

A kétféle tagolás szempontjai nem mindig válnak el élesen Brassainál, de a fenti jellemzésből úgy tűnik, hogy Brassai az FH tagolást tartja a kommunikáció szempontjából fontosabbnak. Ezt az is igazolni látszik, hogy tesztként a kérdő mondatokat javasolta, vagyis ‘felfedezni’ a kérdő mondat tesztjét. Érdekes megjegyeznünk, hogy a prágaiak a tesztet A.G. Hatchernek (1956) tulajdonítják.

Nézzük meg, hogy mit is mond erről a tesztről Brassai. A régi és az új szerinti tagolás „... oly általános, hogy én azt az előttem ismeretes nyelvekben mindenütt föllelem. És hogy másokat is segítek a föllelésben, egy könnyű kritériummal szolgállok. Alakítsuk kérdéssé – mintha a halló tenné – az illető mondatot, de úgy, hogy a nem tudottaknak gyanítható szókat helyettesítsünk kérdő szócskákkal, a tudottaknak képzelteket pedig ismételjük. Nevezhetjük tapogató kérdésnek.” (Brassai 1888: 22) Kissé fájó szívvel gondolok most arra, hogy Hatcher ezzel az egyetlen ötlettel vált nemzetközileg ismertté, ami pedig csak egy kis morzsa Brassai gazdag gondolatvilágából.

A FH tagolásnak a TC tagolással való kapcsolata a legszembevetőbb azokban az esetekben, amikor az inchoatívum ismert információt hordoz. Brassai felsorolja azokat a ‘szavakat és szólamokat’, amelyek az inchoatívumban állhatnak. Ezek között szerepelnek azok a szavak, amelyek a ‘hallónál’ ismertnek tételezhetők fel. Például

(2) *Párizsban leégett az Opéra Comique.*

a *Párizsban* ‘szó’ azért szerepelhet az inchoatívumban, mert könnyen azonosítható, ismert helyet jelöl.

Olyasmi is állhat az inchoatívumban, ami a kontextusból világosan következik. Íme a példa:

(3) *Alexander megütközött. A csata vérengző volt.*

A második mondat inchoatívuma (*a csata*) az előtte álló mondatból válik ismertté. ‘Ítéletekben’ olykor a ‘praedicatum’ is szerepelhet inchoatívumként.

(4) *a gerinczes állatok vagy szárnyasok. Szárnyasok a madarak, szárnyatlanok az emlősök, a, kígyók, békák, halak.*

A második mondatban a *szárnyasok* és a *szárnyatlanok* alkotják az inchoatívumot. (Brassai 1888:29–30)

3. A Prágai Iskola funkcionalista felfogását Henri Weil-re és Georg von der Gabelentz-re vezeti vissza. Kettejük közül von der Gabelentz munkássága vált később általánosan ismertté, többek között Coseriu tanulmánya révén.

Henri Weil neve először Vilém Mathesiusnak egy cseh nyelven írt rövid cikkében jelenik meg (Mathesius 1939). Weil az 1844-ben megjelent könyvében XVIII. század nyelvtaníróinak és enciklopedistáinak (elsősorban Dumarsais 1729 és 1769, Beauzée 1767) megállapításaival száll vitába. A racionalista filozófia hatása érhető tetten az enciklopedisták azon megállapításában, amely szerint van egy minden nyelvre érvényes természetes és logikus szórend, amely a gondolatok sorrendjét tükrözi. Weil ezzel szemben a közlés funkciójának fontosságát hangsúlyozza, a szórend ezt a funkciót tükrözi. Weil kiindulópontja a következő. Azt a tényt, hogy Romulus alapította Rómát, a szabad szórendű nyelvekben különböző szórenddel fejezhetjük ki, de a szórendi változatoknak azonos a szintaxisa. Ha valaki például elmeséli Romulus születését és a körülötte kialakult mondákat, hozzáfűzheti, hogy *Idem ille*

Romulus Romam condidit ‘Rómát ugyanez a Romulus alapította’. Ha viszont Rómát egy látogatónak mutatják meg, ezt mondaná: *Hanc urbem condidit Romulus* ‘ezt a várost Romulus alapította’. Ha pedig a leghíresebb városalapítókról mesél (Thébát Cadmus, Athént Cecrops s.í.t. Alapította), Rómáról szólva ezt mondhatja *Condidit Romam Romulus* ‘Rómát Romulus alapította’. Mindhárom mondatban *Romulus* az alany, az *alapította* az állítmány igei része (az ‘attribútum’), *Róma* pedig a tárgy. Mégis mindhárom mondatban mást mondunk. A kiindulási pont, a társalgáshoz való csatlakozás eleme, más és más: az első mondatban Romulus, a másodikban Róma, a harmadikban az alapítás gondolata. Ugyanígy más és más a három mondat diskurzusbeli szerep is (Weil 1844:25–26). Weil a szintaxist objektívnek, a szórendet ezzel szemben szubjektív tényezőnek tartja. A szintaxis ugyanis a külső dolgokra vonatkozik, a szórend ezzel szemben a beszélő belső viszonylását tükrözi. Nem minden nyelv teszi egyformán lehetővé a szórendi változatokat. Weil fontosnak tartja a nyelveknek szórendi tulajdonságaik szerinti összehasonlítását és osztályozását is. Vannak kötött és szabad szórendű nyelvek, utóbbiakhoz tartozik a latin. A kötött szórendű nyelvek négy típusa különböztethető meg: a francia, német, török és kínai példázza ezeket a típusokat. Az egyes szerkezetek lehetnek balról vagy jobbról építkezők. Az elemek elrendezése és a hangsúly között szoros összefüggés áll fenn, így például a franciára vonatkozóan megállapítható, hogy a felfelé ívelő hangsúlyozás gyakran együtt jár a jobbról építkező szerkezetekkel (például a jelző a jelzett szó után áll, és a jelző hordozza a hangsúlyt). Weil tehát Brassaihoz képest kevesebbet foglalkozik a szórend és a hangsúly funkcióival, viszont több teret szentel a szórend szintaktikai és tipológiai vonatkozásainak. A Prágai Iskola tulajdonképpen csak a funkcionális szempont felvetése miatt hivatkozhat Weilre, aki egyébként a fent ismertetett alapötlethez a későbbiekben alig ad hozzá többet. A mondattagolásról nem szól, tehát nem is tekinthető az FH tagolás előfutárának.

A prágaiak Brassait nem ismerték és nem is ismerhették.

4. Georg von der Gebelentz részletesebben foglalkozik a mondattagolás kérdésével. Korábban divatos pszichologizmus hatására azonban a tagolás alapját a gondolkodásban látja. Az, hogy mit nevezek meg, attól függ, hogy éppen mi foglalkoztat, hogy éppen min gondolkodom. Ez a valami a ‘pszichológiai alany’, az, amit a ‘pszichológiai alanyról’ gondolkodom, képezi a ‘pszichológiai predikátumot’. Lipcse és Drezda egymástól való távolságát például az alábbi négy mondattal fejezhetem ki.

(4) (a) *Leipzig ist von Dresden 115 kilometer entfernt.*

(b) *Dresden ist von Leipzig 115 kilometer entfernt.*

(c) *Von Leipzig ist Dresden 115 kilometer entfernt.*

(d) *Von Dresden ist Leipzig 115 kilometer entfernt.*

Látható, hogy a (4a, c) mondatokban Lipszéről állítunk valamit, a (4b, d) mondatokban pedig Drezdáról. A (4a, c) mondatokban Lipszét és Drezdát célként, a (4b, d) mondatokban pedig kiindulási pontként képzeljük el (‘gondoljuk’). (Gabelentz 1891:369–371) Gabelentz alábecsüli a hangsúlynak a szórendben betöltött szerepét. Ezt írja: „nem a hangsúly, hanem a pszichológiai alany és állítmány közötti viszonyok határozzák meg a mondatrészek előnyben részesíthető sorrendjét, a hangsúlyban megnyilvánuló lelki magatartásnak az előbb említett viszonyokhoz semmi köze sincs.” (Gabelentz 1891:376)

A ‘pszichológiai alany’ és a ‘pszichológiai állítmány’ Gabelentz-i fogalma nem világos, Gabelentz a fogalmakat nem határozza meg pontosan. Semmiféle kritériumot nem javasol a két fogalom egymástól való elhatárolásához, a két fogalmat formai eszközökkel sem jellemzi. A FH és a TC tagolás közül Gabelentz példáiból következtetve inkább a TC tagolásról van nála szó.

Brassai ismerte Gabelentz műveit (pontosabban Gabelentznek 1869-ben és 1875-ben megjelent két munkáját), és hosszasan vitatkozik vele (Brassai 1855). Főbb ellenvetései:

(a) Gabelentz elmélete nem alkalmazható minden mondatra. Így például a

(5) *Tegnapelőtt láttam egy legénykét az utcán.*

mondat első eleme nem lehet ‘pszichológiai alany’.

Gabelentz feltételezi, hogy a ‘pszichológiai alany’ és a ‘pszichológiai állítmány’ egyformán elengedhetetlen kellékei a mondatnak. Márpedig Brassai szerint csak a zöm nem hagyható el a mondatból, az inchoatívum hiányozhat.

(b) Gabelentz nem foglalkozik avval a kérdéssel, hogy hogyan válik el egymástól a mondatban a ‘pszichológiai alany’ és a ‘pszichológiai állítmány’. Brassai rámutat arra, hogy erre minden nyelvnek megvannak az eszközei. A magyarban a kettőt a hangsúly választja el (a zöm első szótagja általában mindig hangsúlyos), a franciában és a németben a kettőt a szórend különbözteti meg.

(c) Gabelentz nem foglalkozik az általa bevezetett két fogalom definiáló tulajdonságaival. Ezzel szemben Brassai szerint az inchoatívum mindig mondatkezdő helyzetben található és előkészítő funkciójú. Az inchoatívum hordozza az ismert információt, a zöm pedig részben vagy egészben új információt közöl. Az ige mindig a zömhöz tartozik. Brassai jellemzése tehát sokkal pontosabb és lényegében ma is helytálló.

(d) Gabelentz szerint a ‘pszichológiai alany’ mindig csak egy összetevőt tartalmaz, Brassai ezzel szemben megmutatja, hogy az inchoatívum több összetevőből is állhat, sőt alárendelt mondat is lehet. Vö.

(6) (a) *a gyerekek és anyjuk otthon tartózkodtak.*

(b) *Hogy merre járt, azt nem említette.*

(e) Gabelentz kizárólag elszigetelt mondatokat vizsgált, márpedig az inchoatívum-zöm tagolásnak fontos szövegalkotó szerepe is van. A beszéd Brassai szerint nemcsak elszigetelt gondolatok közlésére szolgál, hanem ‘gondolatsorokéra’ is.

Brassai joggal állapítja meg, hogy ő Gabelentznel korábban ismerte fel az ‘aktuális tagolás’ jelentőségét, és ami ennél fontosabb, az általa használt fogalmat sokkal pontosabban és világosabban fogalmazta meg.

Brassai Gabelentz-kritikája ma is érvényes, sajnos azonban Brassai kritikáját csak magyarul közölte, így maga az érintett sem vehetett róla tudomást.

5. A XIX. század a történeti nyelvtudomány százada volt. A szinkrón jellegű munkák a nyelvtudomány perifériájára szorultak, legtöbbjük nem is került bele a nyelvtudomány vérkeringésébe. Sokszor a véletlenül múlt, hogy aztán később felfedeztek vagy újra felfedeztek-e valakit. Nem egy sok eredeti gondolatot tartalmazó munka visszhang nélkül maradt. Ezt már Brassai is felpanaszolta: „Gabelentz [sic] ‘psychologiai subjectum és praedicatum’ nevek alatt az enyémhez sokban hasonló felosztást kísérelt meg, és fölleli minden nyelvben. [...] Mind a kettőnké kül- és belföldön visszhang nélkül maradván, csak alkalom szerint érintem futólag.” (Brassai 1888 : 37) Brassai gondolatai saját korában alighanem akkor sem keltettek volna nagyobb feltűnést, ha netán németül vagy franciául is hozzáférhetőek lettek volna. A korszellem ellenük dolgozott.

Brassai gondolatai ma is aktuálisak, ezért fontos foglalkoznunk velük. Újraértékelésük meg csak részben történt meg, van adósságunk tehát még bőven. Brassai gondolatvilága nemcsak nyelvtudomány-történeti kuriózum (kétségtelenül az is), hanem izgalmas és érdekfeszítő nyelvészeti vadászterület. Érdemes elkalandoznunk benne!

Irodalom

Brassai Sámuel, a *mondat dualizmusa*. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 12, 1885.

Brassai Sámuel, *Szórend és accentus*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 14, 1888.

Coseriu, Eugenio, *Georg von der Gabelentz et la linguistique synchronique*. Word 23, 1967, 74–100.

Dumarsais, César Chesneau, *Véritables principes de la grammaire*. Paris, 1729.

Dumarsais, César Chesneau, *Logiques et principes de grammaire*. Paris, 1769.

Gabelentz, von der, Georg, *Ideen zu einer vergleichenden Syntax*. Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Volkerpsychologie und Sprachwissenschaft 6, 1869, 374–384.

Gabelentz, von der, Georg, *Weiteres zur vergleichenden Syntax*. Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Volkerpsychologie und Sprachwissenschaft 8, 1875, 129–165.

Gabelentz, von der, Georg, *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. [Első kiadás: 1891] Tübingen, Gunter Narr, 1984³.

Hatcher, A. G., *Syntax and the sentence*. Word 12, 1956, 234–250.

É. Kiss Katalin, *Brassai Sámuel mondatelmélete*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII., 1981, 91–102.

É. Kiss Katalin, *Samuel Brassai's theory of the sentence*. In: Kiefer 1982, 331–349.

É. Kiss Katalin, *Configurationality in Hungarian*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

Kiefer Ferenc (szerk.), *Hungarian General Linguistics*. Amsterdam, John Benjamins, 1982.

Sgall Petr – Eva Hajičová – Eva Benešová, *Topic/Focus and Generative Semantics*. Kronberg/Taunus, Scriptor, 1973.

Mathesius, Vilém, *O tak zvaném aktuálním členění věty*. Slovo a slovesnost 5, 1939, 171–174.

Weil, Henri, *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*. Paris, Joubert, 1844.